

ADLANDIRMA GRUBU

Hatice TÖREN*

The Word Group

Abstract: There are several classifications about the word groups in Turkish Grammar books. Some of the word groups are not take places in this classifications. Will we consider these word groups an exception or against the rule?

One of the word groups structure which is not been in the word group classifications is noun (proper name, nicknames) + *adlı*. This papers examines this word group with the examples chosen from different texts.

Key words: word groups, noun (proper name, nicknames) + *adlı*

Kelime grupları hakkında gramer kitaplarında yer alan tasnifler, dilimizin bütün ifadelerini, söyleyiş imkanlarını açıklamaya yeterli oluyor mu? Yazılı ve sözlü dilde var olan kullanımların söz konusu tasnifler dışında kalmaları her zaman bir istisna kabul edilebilir mi veya genel olarak yaygın bir ifade tarzını istisna kabul ederek sınıflandırma dışına itmek, yeni bir yapı olarak açıklamamak uygun bir yaklaşım mıdır? Bu yazının amacı Türkçenin Uygur dönemi metinlerinde kullanmaya başlayıp daha ziyade Batı Türkçesinde devam ettirdiği bir söyleyiş tarzını, *isim+adlı* yapısını açıklamaya çalışmaktır. Ancak bu yapıya geçmeden ve onu bir kelime grubu olarak ele almadan önce, hem +II/+IU eki, hem de bu ekle oluşturulan yapılar üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

+II/+IU eki, Türkçenin her isme gelebilen ve isimden isim yapan en işlek eklerinden biridir.

+II / +IU ekiyle türetilen isimler söz diziminde genellikle kendilerinden sonra gelen bir ismi sıfat olarak tamamlarlar: *ateşli hastalık*, *boyalı saç*.

* Yard. Doç. Dr. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

büyülü söz, canlı cenaze, dalgalı deniz, fuleli adım, gamalı haç, gönüllü asker, güneşli hava, kareli kumaş, kargılı uçurtma, kolalı gömlek, korkulu rüya, toplu iğne, uğurlu gün, yağışlı hava, soylu davranış, yaralı aslan gibi. Seyrek olarak da kendilerinden sonra gelen bir fiil şeklinin veya birleşik fiil gruplarında yardımcı fiilin zarfı olurlar: *düzenli çalış-, gönüllü git-, ikili oyna-, iki yüzlü davran-, sağlıklı yaşa-, taraflı davran-; ileri görüşlü ol-, açık fikirli ol-, dertli ol-, sağlıklı ol-* gibi.

+II / +IU ekiyle türetilen isimler kendiledilerinden sonra gelen isimleri sıfat, fiil şekillerini ise zarf işlevi ile tamamlarken tek başlarına kullanıldıkları gibi sıfat veya zarf işlevli çeşitli kelime grupları halinde de kullanılabilirler: *halatla bağlı : vasıta grubu, içten pazarlıklı, yandan çarklı: uzaklaşma grubu, akli karalı, içli dışlı: ikileme; açık kalpli, ayran gönüllü, ay yıldızlı, balaban bakışlı, cin fikirli, çekik gözlü, çelik kapılı, dik kulaklı, dört ayaklı, gür saçlı, ince belli, kara gözlü, sağ duyulu, sıcak kanlı, soğuk kanlı, soluk benizli, uzun bacaklı, üç telli, ileri görüşlü, sarkık dudaklı, taş kalpli, yüz binli: sıfat tamlaması gibi. Örneklerde de görüldüğü gibi, sıfat tamlaması yapısında önelerine geldikleri isim veya fiilleri sıfat veya zarf olarak tamamlarken ek, adeta bir isim işletme eki gibi kullanılmakta; yalnızca eklendiği ismi değil, sıfat tamlamasını bir bütün halinde fonksiyonu içine almaktadır. Ek yer isimleri ile yer, müessese, kavim ve hanedan isimlerinden bağluluk isimleri türetirken ise tam bir yapım eki durumundadır: Denizli, Fındıklı, Turgutlu; Çamlıca, Kanlıca, Kaplıca; Asyalı, Avrupalı, güneyli, sendikeli, taşralı, üniversiteli gibi.*

+II/+IU ekiyle türetilen ve Eski Türkçeden beri Türkçede yaygın olarak kullanılan ad+lı < at+lıg ismi, söz diziminde kendisinden önce gelen isimlerle birlikte kendisinden sonra gelen bir isim veya isim işlevli bir kelime grubunu sıfat olarak tamamlamakta, yani bir sıfat tamlamasının sıfat unsurunu oluşturmaktadır. İşte, bu ifadede yer alan sıfat unsuru da, yapısında birden fazla kelime bulundurması, söz dizimine yapı ve anlam bakımından bir bütün olarak katılması bakımından **isim (yer, şahıs, eser adı gibi özel isimler veya takma adlar, terimler) + adlı/isimli** şeklinde bir kelime grubu değeri taşımaktadır. Bu söyleyiş tarzında “adlı” kelimesinin önünde daima bir özel isim veya dilde özel isim gibi muamele gören, muhatapları arasında, yani konuşan/yazan ile dinleyen/okuyan arasında, tarafların bilmesine dayalı, iğreti bir ilgi kurulan isimler, takma adlar veya terimler kullanılmaktadır. Bilindiği gibi cins isimler ana dil sahipleri tarafından açık, tereddütsüz anlam ifade eden kelimelerdir. Ancak özel isimler, takma adlar, terimler her zaman muhataplar arasında tam iletişim kuramayabilirler. İşte böyle bir isim “adlı/isimli” kelimelerinden sonra ne ismi olduklarını açıklamak üzere ilgili cins isimler getirilerek kullanılmaktadır: **Ali adlı çocuk, Nemrut adlı dağ, Han Duvarları adlı kitap, Tekir adlı kedi, aspirin adlı ilaç** gibi. Bu sıfat

tamlamalarının sıfat unsurları, Ali adlı, Nemrut isimli, Han Duvarları adlı, Tekir adlı, aspirin adlı gibi ifadeler kendi içinde söz dizimi bakımından değerlendirildiğinde mevcut gramer kitaplarında yer alan tasniflerden birine dahil edilememektedir. Türkçede sınırlı bir yapı olarak, yalnızca *adlı*, *isimli* kelimeleri etrafında kurulan bu ifade tarzının Eski Türkçeden beri kullanıldığı görülmektedir:

Orhon Yazıtlarında **atlıg** kelimesi “unvanlı, unvan sahibi,” (T. TEKİN: 1988: 121) anlamıyla bir yerde kullanılmaktadır. Bilhassa Uygur metinlerinde “adlı, adında, denen” anlamlarıyla geniş ölçüde yer almaya başlayan **atlıg** kelimesi, bu anlamıyla Türkçenin çeşitli devir ve sahalarında bu kullanımını devam ettirmiştir: *brhmavati atlıg ög işi*: Brahmāvati adlı ana kadın (Ş. TEKİN: 1976: 44, 190), *brhmayu atlıg brahmanlar iligi*: Brahmāyu adlı Brahman hükümdar (Ş. TEKİN: 1976: 44, 190), *bīanati atlıg ağır iglig toyun*: Bhadanta adlı bir ağır hasta rahip (Ş. TEKİN: 1976: 48, 193), *etüzin küzedür atlıg boşgutsuz tınlıg*: ‘vücudunu koruyan’adlı ‘öğrenmeyen’ bir yaratık (Ş. TEKİN, 1976: 41, 189), *kirit atlıg dıdımlıg başlar*: Kiritā denen taçlarla süslü başlar (Ş. TEKİN, 1976: 43, 189), *kitumati atlıg kent uluș*: Ketumatī adlı şehir (Ş. TEKİN: 1976: 44, 190), *gotiki atlıg arhant toyun*: Godhika adlı bir velf-rahip (Ş. TEKİN: 1976: 41, 189), *purnı atlıg tirtiler*: Pūrna adlı yanlış itikat hocaları (Ş. TEKİN: 1976: 48, 193), *srvatyan atlıg bilge bilig*: Sarvadhyanā adlı hikmet (Ş. TEKİN: 1976: 45, 191), *topulur tözlüg atlıg boşgutsuz tınlıg*: ‘yığılmış temelli’ adlı ‘öğrenmeyen’ bir yaratık (Ş. TEKİN: 1976: 42, 189), *tebreñsiz turmuş atlıg boşgutsuz tınlıg*: ‘ısrarla ayakta duran’ adlı ‘öğrenmeyen’ bir yaratık (Ş. TEKİN: 1976: 42, 189), *narata atlıg lö*: Nārada adlı ejderha (HAMİLTON: 51), *atkağ atlıg basutçı*: duyu objesi adlı yardımcı-sebep (ālambanapratyaya) (ÖZÖNDER: 128, 86), *tiltağ atlıg basutçı*: sebep adlı yardımcı-sebep (hetupratyaya) (ÖZÖNDER: 128, 86), *erksinm-e atlıg basutçı*: hükmetme adlı yardımcı-sebep (adhipatipratyaya) (ÖZÖNDER: 128, 86), *gıtsosamatso atl (ı)g bodıs (a)t (a)v*: Gıtsosamatso adlı Bodisatva (KAYA: 62), *kuotau atl (ı)g bir beg*: Kuotau adlı bir bey (KAYA: 62), *ı[nçıu] atl (ı)g balık*: İnci adlı şehir (KAYA: 67), *sınhanımıta-prabankarı atl (ı)g bodıs (a)t (a)v*: Sınhanımıta-prabankarı adlı Bodisatva (KAYA: 146), *p (a)dmaviçayı atl (ı)g t (e)ngri t (e)ngri burkan*: Sınhanımıta-prabankarı adlı Tanrılar Tanrısı Burkan (KAYA: 213), *ratna-şıkı atl (ı)g t (e)ngri t (e)ngri burkan*: Ratna-şıkı adlı Tanrılar Tanrısı Burkan (KAYA: 213), *bo biş türlüg utrunmuğ atl (ı)g tsuy ayıg kıılınçlar*: bu beş türlü ‘karşı koymak’ adlı kötü, fena davranışlar. (M. ÖLMEZ: 28) *altun öñg-lüg yaltrık-lıg kopda kötrülmiş nom iligi atl (ı)g nom ertın*: Altın renkli parlak, parıltılı her (teyden daha çok) yükseltilmiş öğretinin hükümdarı adlı öğreti mücehveri (Dharmaratna) (M. ÖLMEZ: 79) *Maşābīh atlıg kitāb*: Maşābīh adlı kitap (ECKMAN: 1), *Kināna atlıg qabila*: Kināna adlı kabile (ECKMAN: 1), *Hāşim atlıg kişi*:

Hâşim adlı kişi (ECKMAN: 1), *Serendil atlıg yer*: Serindil adlı yer (ECKMAN: 194), *Halîme atlıg dâya*: Halîme adlı süt anne (ECKMAN: 3), *'Aş atlısıl sayı ismi+numaralı kimerse*: As adlı kimse (ECKMAN: 46), *Sâva atlıg el*: Sâva adlı il (ECKMAN: 4), *'Abdullâh atlıg oğul*: Abdullah adlı oğul (ECKMAN: 46), *Meşâriqu'l-Envâr atlıg kitâb*: Meşâriku'l-Envâr adlı kitap (ECKMAN: 5), *Niibu'l-Ahbâr atlıg kitâb*: Nisbu'l-Ahbâr adlı kitap (ECKMAN: 14), *'Ataba atlıg kâfir*: Atabe adlı kâfir (ECKMAN: 9), *Ruqayya atlıg 'ayâl*: Rukayya adlı kız çocuk (ECKMAN: 11), *Qaşvâ atlıg tewe*: Kasvâ adlı deve (ECKMAN: 18), *Sudak atlıg kent*: Sudak adlı kent (ÖZYETKİN: 106), *'Azîz hoca atlıg karındaç*: Azîz Hoca adlı kardaç (ÖZYETKİN: 111), *edüğü atlı kişi*: Edüğü adlı kişi (ÖZYETKİN: 105), *Şeys atlı oğul* Şeys adlı oğul (Z. ÖLMEZ: 331), *Hâm atlıg oğul*: Hâm adlı oğul (ÖLMEZ: 331), *Sâm atlıg oğul*: Sâm adlı oğul (Z. ÖLMEZ, 331), *Bihâr atlıg bir yurt*: Bihâr adlı bir yurt (Z. ÖLMEZ: 141), *Karaşit atlıg [bir yağı]*: Karaşit adlı [bir düşman] (Z. ÖLMEZ: 204), *Mama atlıg körgeli yahşı kız*: Mama adlı görülesi güzellikte bir kız (Z. ÖLMEZ: 220), *kumriya atlıg karabaş*: Kumriya adlı köle (BOROVKOV: 61), *az atlıg ot*: "az" adlı ilaç (ARAT: 466), *tîl atlıg et*: "dil" adlı et (ARAT: 466), *ay toldı atlıg er*: Ay Toldı adlı er (ARAT: 60), *boz atlıg ol sanem*: Boz adlı o güzel (KARAAĞAÇ: 44), *simin-ten atlık at*: Simîn-ten adlı at (YÜCEL: 308), *Şifâ adlu kitâblar*: Şifâ adlı kitaplar (YELTEN: 122), *zûsınçarıyâ adlu ishâl*: Dizanteri adlı ishal (ÖNLER: 85) gibi.

Söz dizimine kendilerinden sonra gelen isimlerin sıfatları olarak katılan, **isim (yer, şahıs, eser adı gibi özel isimler veya takma adlar, terimler) + adlı/isimli** şeklindeki kelime grubunda adlı/ isimli kelimesi ile önündeki isimler arasında bir adlandırma ilgisi kurulmaktadır. Bu adlandırma ilgisi, Türkçede daha yaygın bir ifade tarzı olarak ...*denen*, *denilen* (<*tigli*, *tigen*), *derler* veya (... *adını*) *taşıyan*, (... *adını*) *alan*, (... *adı*) *verilen* gibi sıfat fiiller etrafında oluşturulan sıfat fiil gruplarıyla karşıladığı veya +ki aitlik ekinin belirtme, dolayısıyla sıfat fonksiyonuna dayandırdığı ve *isim+ adındaki* yapısıyla karşılanmaktadır¹: *Vıdyaaстан tigli biş bilge bilig*: Vıdyaaстан denilen beş bilge bilgi (KAYA:170), ...*praba tigli yaruk yaltrıklar*: Praba denilen parlak ışıklar (KAYA: 351), *Börme tigen su*: Börme denilen su (ÖLMEZ: 109), *Musul tigen şehır*: Musul denilen şehir (ÖLMEZ: 457), *Delhi tigen şehır*: Delhi denilen şehir (ÖLMEZ: 457), *Kozıcı Big tigen yüz yatar kişi*: Kozıcı Bey adında yüz yatında bir adam (ÖLMEZ: 196), *Korkut Ata derler bir er*: Korkut Ata denilen bir er (TEZCAN, BOESCHOTEN, s. 29) gibi tarihî devir metinlerinde de görülen bu söyleyişler günümüzde de geniş

¹ Türkiye Türkçesinde, *isim (şahıs, yer, eser ismi gibi) + denen /denilen* ifadesi sıfat olarak ilgi kurduğu ismi belirtirken anlamında "küçük görme, beğenmeme, hafife alma" şeklinde bir olumsuzluk söz konusudur.

ölçüde kullanılmaktadır: *Sıtma denilen hastalık, Kuzukulağı denen bitki, Silivri adı verilen ilçe, Ahmet adındaki çocuk, Beş Şehir adını taşıyan kitap* gibi.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

1. **isim (yer, şahıs, eser adı gibi özel isimler veya takma adlar, terimler) + adlı/isimli** her ne kadar belirli bir söyleyiş olarak sınırlı bir kullanım alanına sahip olsa da; dilimizde yer alan, kelime grubu değeri taşıyan bir yapıdır ve kelime grupları üzerine yapılan sınıflandırmaların birisi ile açıklanamamaktadır. Bu yapıya **asıl sayı ismi + numaralı** söyleyişi de eklenebilir. Asıl sayı sözleri kendilerinden sonra gelen isimlerin sayısını belirtirlerken, kendilerinden sonra **numaralı** kelimesi geldiğinde grubu oluşturan kelimeler arasındaki anlam ve kullanılış ilgisi değişmekte; asıl sayı sözleri sayı sıfatı işlevini yitirmektedir: **61 numaralı (oyuncu)** gibi bir söz, numaranın altmış bir tane olduğunu, yani sayı sıfatını belirtmez; buradaki sayı sözü (61) ile **numaralı** kelimeleri arasında da bir **adlandırma**, numarasının kaç olduğunu söyleme söz konusudur, numarası altmış bir olan (oyuncu) kastedilmektedir. Bu iki söyleyişin birbirine paralel olduğu görülmektedir. Her iki ifade de aynı kelime grubu içerisinde çözümlenmelidir.
2. Uygurca döneminde dinî metinlerin çevirisi sırasında kullanılmaya başlayan bu kelime grubunun, çeviri metinlerde sıklıkla yer alabilen açıklama ihtiyacından doğduğu ve geniş ölçüde kullanılmaya başladığı söylenebilir.
3. Yukarıda izah edilen kelime grubunu oluşturan kelimeler arasında esas olarak bir adlandırma ilgisi bulunduğundan hareketle söz dizimi çözümlenmelerinde **isim (yer, şahıs, eser adı gibi özel isimler veya takma adlar, terimler) + adlı/isimli ve asıl sayı ismi + numaralı** yapısına “adlandırma grubu” demek uygun olacaktır.

Kaynaklar

- ARAT, R.R., *Kutadgu Bilig-Metin*, TDK, Ankara 1979
- BOROVKOV, A.K., (Çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu), *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, TDK, Ankara 2002
- ECKMAN, Janos (Yayınlayanlar: Tezcan, Semih-Zülfikar, Hamza), *Nehcü'l-Fer dis*, TDK, Ankara 1995
- HAMİLTON, J. Russell *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, (çev. Korkut, Ece; Birkan İsmet), Simurg, Ankara 1998
- KARAAĞAÇ, Günay *Lütfi Divanı*, TDK, Ankara 1997

- KAYA, Ceval *Altun Yaruk*, TDK, Ankara 1994
- ÖLMEZ, Mehmet *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*, Ankara 1991
- ÖLMEZ, Zuhâl *Şecere-i Ter kime*, Simurg, Ankara 1996
- ÖNLER, Zafer *Müntahab-ı Şifâ I Giriş-Metin*, TDK, Ankara 1990
- ÖZÖNDER, Sema Barutçu *Üç İtigsizler*, TDK, Ankara 1998
- ÖZYETKİN, A. Melek *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi*, TDK, Ankara 1996
- TEKİN, Şinasi *Maytrisimit, Burkancıların Mehdisi Maitreye ile Buluşma, Uygurca İptidai Bir Dram; Uygurca Metinler II*, Atatürk Üniv., Erzurum 1976
- TEKİN, Talat *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara 1988
- TEZCAN, Semih - BOESCHOTEN, Hendrik *Dede Korkut Oğuznameleri*, YKY, İstanbul 2001
- YELTEN, Muhammed *Şirvanlı Mahmud Kem liyye*, İÜ Ede. Fak., İstanbul 1993
- YÜCEL, Bilal *Bâbü'r Divânı*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1995